

תחושת שייכות למדינה כגורם מנבא של מוסר המס בקרב עוסקים עצמאים חרדים בישראל

רחלי ברכר,¹ נחומי מלוביצקי-יפה,¹ איתי סנד'¹
וגילה מנחם¹

1

תקציר

מחקר זה עוסק בסוגיית מוסר המס בקרב אוכלוסיית העוסקים העצמאים החרדים בישראל, קבוצת מיעוט בעלת דינמיקה חברתית-תרבותית ייחודית שטרם נבחנה דיה בחקר מוסר המס. בניגוד לספרות הקיימת בנושא, אשר התמקדה במידה רבה בגורמים כלכליים הקשורים למוסר המס, מחקר זה בוחן גורמים שאינם כלכליים אלא קשורים לאדם, לחברה ולמדינה. ממצאי המחקר תורמים הן לשיח האקדמי והן לקביעת מדיניות מעשית בנושא, שכן הם יכולים לספק התערבויות מותאמות המתחשבות במאפיינים הספציפיים של אוכלוסיות מיעוטים.

המדגם במחקר זה התקבל באמצעות דגימת כדור שלג, שבמסגרתה נשלחו שאלונים לעוסקים עצמאים מהקהילה החרדית בישראל. במחקר נמצא כי תחושת השתייכות למדינה היא המנבא המשמעותי ביותר למוסר המס. יתרה מכך, קשר זה נמצא שונה בין קבוצות גיל שונות.

המחקר מציע הבנה מורכבת של מוסר המס בקהילה החרדית, ותורם לספרות הקיימת בהדגשת חשיבותם של גורמים חברתיים ואזרחיים בהחלטות על ציות לחוקי מס, במיוחד בקרב קבוצות מיעוט. ההשלכות היישומיות מציעות שטיפוח תחושת השייכות למדינה יכול להיות אמצעי חשוב לשיפור מוסר המס, במיוחד בקרב צעירים. בהמשך לכך, המחקר יכול לשמש בסיס למחקרים עתידיים שיבחנו את הדינמיקה המורכבת המעצבת את מוסר המס בקהילות מיעוטים.

מילות מפתח: מוסר מס, חרדים, ציות לחוקי מס, נורמות חברתיות, אמון במוסדות המדינה

מבוא

ציות לחוקי מס נתפס לעיתים קרובות כהחלטה כלכלית אינדיבידואלית. המחקר הנוכחי מציג לבחון נושא זה כביטוי לדילמה חברתית רחבה יותר, שבה ציות או אי-ציות לחוקי המס משקפים מחויבות לאחריות חברתית ולרווחה קולקטיבית, ומבטאים את ערכיו של הפרט ואת תפיסת החובה שלו כלפי המדינה והקהילה (Bobek et al., 2007).

העלמת מס ומוסר מס נדונו בהרחבה בספרות. עד לשנות השבעים של המאה העשרים נחשבה ההחלטה אם לציית לחוקי המס להחלטה כלכלית בעיקרה, המבוססת על חישוב כלכלי-תועלתני של המס שיש לשלם אל מול הסיכון להיתפס בביצוע עבירה ולהיענש (Srinivasan, 1973; Allingham & Sandmo, 1972). גישה זו מניחה שהכללים העיקריים למניעת העלמת מיסים הם הגברת האכיפה, הטלת קנסות והחמרה משמעותית של הענישה. גישה זו, המכונה בספרות "הגישה הכלכלית", רואה את סוגיית העלמת המס כפונקציה כלכלית המבוססת על שיעור המס, גובה הסנקציות, הסתברות הבקרה ועמדתו של הפרט כלפי סיכון (Allingham & Sandmo, 1972; Davis et al., 2003; Slemrod, 2007).

עם זאת, הגישה הכלכלית ספגה ביקורת בטענה שאמנם גורמים כלכליים ממלאים תפקיד בעיצוב התנהגות – אך אין בהם כדי לספק הסבר מלא למורכבות הכרוכה בציות למס. בין השאר טענו המבקרים כי גישה זו מתמקדת בהטבות ובהפסדים כספיים בלבד, וכי היא אינה מסבירה מדוע במדינות רבות ההיענות לתשלום המס גבוהה למרות רמת הרתעה נמוכה (Torgler & Schneider, 2007).

על רקע זה, מחקרים מאוחרים יותר התמקדו בגורמים לא-כלכליים לנכונות לשלם מיסים, המכונה בספרות מוסר מס (Alm, 2019; Frey, 1994, 1997; Feld & Luttmer & Singhal, 2014). מושג זה נבחן לעיתים קרובות כמשתנה בלתי תלוי במחקרים שמנסים לזהות את הגורמים המשפיעים על הציות למס (Singhal, 2014), בהם משתנים סוציו-כלכליים, תרבותיים, אתיים, חברתיים ודתיים (Alm, 2011; Kirchler, 2007; Randlane, 2016; Torgler, 2019). ספרות מחקרית זו עוסקת בהשפעתה של הסביבה החברתית-כלכלית הרחבה על מוסר המס של פרטים. בין השאר נבחן תפקידן של נורמות חברתיות ותפיסות בהקשר לשימוש בכספי המס, והקשר ביניהן לבין הזדהות קבוצתית עם המדינה ותחושת האזרחות (Alm, 2012). מחקרים עדכניים בחנו גם גורמים לא-כלכליים המובילים להחלטה שלא לציית לחוקי המס, המשקפים גישות פסיכולוגיות, סוציולוגיות ואנתרופולוגיות (Alm, 2012). כמו כן נבחנו ההשפעות של מוסר אישי (Devos, 2008; Gupta et al., 2009), נורמות חברתיות, דת ומידת דתיות על החלטה זו (Benk et al., 2015; Sutrisno & Dularif, 2020).

סקירה שיטתית עדכנית (Fonseca, 2024) של עשרות מחקרים על מוסר מס מההיבט התרבותי העלתה שרובם מתמקדים בהשוואות חוצות-מדינות המבוססות על נתונים כמותיים רחבי-היקף. עם זאת, קיים מחסור במחקרים המתמקדים בקהילות מיעוט ספציפיות בתוך מדינות וברכיבים תרבותיים מסוימים, כגון דת, זהות אתנית ותחושת שייכות למדינה, כמנבאים ייחודיים של מוסר מס. במיוחד קיים מחסור במחקרים המתמקדים בישראל, ובפרט בקהילה החרדית בתוכה, שבשנת 2021 היוותה כ-13% מכלל אוכלוסיית המדינה (כהנר ומלאך, 2021). המאפיינים התרבותיים, הכלכליים והדמוגרפיים הייחודיים של האוכלוסייה החרדית מעלים שאלות מרתקות: אוכלוסייה זו היא בעלת זיקה חזקה לדת, אך בה בעת זיקתה למדינה מורכבת, וחלקים נרחבים מהנמנים עימה

לא משולבים בשוק העבודה (שטרן ואח', 2022). לכן הקשרים בין משתנים כלכליים, תרבותיים וחברתיים לבין מוסר המס בקהילה זו מעניינים במיוחד.

ישראל, כמדינה מפותחת כלכלית החברה ב־OECD, מתמודדת עם אתגרי העלמת מס משמעותיים. הכלכלה השחורה בישראל מוערכת בכ־20% מהתמ"ג, מה שגורם לאובדן הכנסות משמעותי למדינה (אזנקוט, 2021). לצד זאת, לצמיחה הדמוגרפית המהירה של האוכלוסייה החרדית יש השלכות כלכליות, חברתיות ופוליטיות עמוקות על ישראל. מסיבות אלה, להבנת הגורמים המעצבים את מוסר המס בקרב אוכלוסייה זו יש חשיבות גבוהה.

המחקר הנוכחי הוא פורץ דרך בהתמקדותו בשאלה אילו גורמים משפיעים על מוסר המס של עוסקים עצמאים חרדים בישראל. הבחירה בקבוצה זו נגזרת מאחריותם של העוסקים העצמאים לניהול מחזור המס, הכולל חישוב, דיווח ואינטראקציה שוטפת עם הרשויות תחת מורכבות רגולטורית גבוהה. בניגוד לשכירים, לאוכלוסייה זו יש אוטונומיה בדיווח על הכנסותיהם, המייצרת הזדמנויות מבניות להטיה התנהגותית, בדגש על פוטנציאל לתת־דיווח על עסקאות שנעשות במזומן. כגורמים המנהלים פעילות כלכלית עצמאית, התובנות של הנמנים עם אוכלוסייה זו יאפשרו להבין את מנגנוני הציות וההתחמקות בסביבה המתאפיינת בחיכוך בירוקרטי ישיר ובלתי־אמצעי. השילוב הייחודי בין מורכבות חוקית לחופש פעולה בדיווח הופך קבוצה זו ליחידת ניתוח אופטימלית לבחינת השפעות התנהגותיות על מערכת המס (Batrancea et al., 2022).

עם זאת, בפני מחקר כזה עומדים אתגרים ייחודיים. ראשית, הוא עוסק בנושאים רגישים, כמו רמת דתיות וציות למס. כמו כן, מערכת החוקים הכפולה של האוכלוסייה החרדית, המעוררת מתח בין מחויבויות דתיות לחובות אזרחיות, מכניסה לניתוח מוסר המס משתנים שאינם נכללים בדרך כלל במחקרים על אוכלוסיות אחרות (Malovicki-Yaffe, 2020). הנוף הכלכלי והחברתי בישראל, המאופיין בשינויים דמוגרפיים מהירים לצד שינויים תכופים במדיניות הממשלה, מאתגר עוד יותר את המחקר (מלאך ואח', 2022).

מחקר זה יבחן את תרומתם היחסית של גורמים לא־כלכליים לניבוי מוסר המס בקרב עוסקים עצמאים מהחברה החרדית בישראל, תוך התמקדות בארבעה היבטים: ההיבט הדתי, ההיבט האזרחי־מדינתי הקשור לתחושת שייכות ואמון, ההיבט הקהילתי־חברתי של נורמות דתיות וקהילתיות והיבטים סוציו־דמוגרפיים של גיל ומגדר. ממצאי המחקר יסייעו לשפוך אור על האופן שבו קבוצות מיעוט בעלות זהות חזקה בונות ומקיימות את החוזה הפיסקלי שלהן עם המדינה. הממצאים יתרמו לגוף הידע הקיים בתחום, ויוכלו לספק תובנות לפיתוח מדיניות מס שתותאם במיוחד לאוכלוסייה זו, כמו גם למדינות בעלות מדיניות פיסקלית דומה.

היבטים לא־כלכליים המשפיעים על מוסר המס

ההיבט הדתי

הקשר בין דת ומוסר מס זכה לתשומת לב במחקר האקדמי על בסיס התפיסה שאמונות דתיות יכולות להשפיע על עמדות ועל התנהגויות כלפי מיסוי. טורגלר (Torgler, 2006) השתמש בנתונים מסקר ערכים עולמי כדי לבחון את מוסר המס ביותר משלושים מדינות, ומצא מתאם חיובי חזק בין רמת דתיות לבין ציות למס: ככל שהמחויבות הדתית גבוהה יותר, אנשים נוטים להפגין נכונות גבוהה יותר לשלם מיסים.

עם זאת, למרות הקשר לכאורה בין דתיות למוסר דת, מדידת דתיות במחקר היא מאתגרת ומורכבת. ראשית, בחקר הקשר בין דתיות למוסר מס ניתן להבחין בשני ממדים ברורים הקשורים זה בזה: השתייכות דתית, המהווה מרכיב בתפיסה העצמית של הפרט ומציינת את הזדהותו עם קבוצה דתית ספציפית; ומחויבות דתית, המתייחסת לעומק המעורבות של הפרט באמונתו ולאופן שבו האמונה משולבת בפרקטיקות היום-יומיות שלו ובתהליכי קבלת החלטות. וורתנינגטון ואח' (Worthington et al., 2003) מגדירים מחויבות דתית כדבקות בערכים, באמונות ובמנהגים דתיים, בדגש על ההשלכות ההתנהגותיות. שנית, לנוכח המגוון התרבותי והדתי העצום הקיים בעולם, אינדיקטורים מסורתיים – כגון נוכחות בטקסים דתיים – עלולים לא להיות ישימים או לא לשקף את רמת הדתיות האמיתית של אדם. לפיכך, איסוף נתונים בנושא זה וניתוחם מחייב רגישות לטבע המורכב של הדתיות (Richardson & Sawyer, 2001).

נוסף על כך, תהליך המודרניזציה המתרחש לאורך השנים מוביל לשילוב בין ערכים מסורתיים ומודרניים, המשפיעים על זהויות תרבותיות ועל עמדות כלפי מיסוי (Baker, 2000). שינויים כלכליים יכולים לזרז תפניות תרבותיות, אך חברות בעלות שורשים דתיים עמוקים נוטות לשמר מורשת תרבותית הממשיכה להשפיע על התפתחותן ועל האוריינטציה האתית שלהן, כולל רמת הציות למס (Mohdali & Pope, 2010). ההשפעה של ערכים דתיים מחייבת בחינה של הדרכים השונות שבהן הדת מעצבת התנהגות אתית בתחום הכלכלי.

אחת הדרכים לבחינת הקשר בין דת לציות למס היא בחינת הקשר בין דת למדינה. כך, במחקר היסטוריו-סוציולוגי בחן היין (Hien, 2020) כיצד משפיעה הדת על התנהגות המס באיטליה, שבה שיעורי העלמת המס הם מהגבוהים במערב אירופה. לטענתו, נכונותם של האיטלקים לשלם מיסים מושפעת עד היום מהקונפליקט הפוליטי והרוחני בין הכנסייה לבין המדינה. המחקר מציג כיצד הוגים סוציו-אקונומיים קתולים פיתחו רעיונות לגבי מיסוי צודק בתגובה לאיחוד מחדש של איטליה, ששימשו את הוותיקן לדה-לגיטימציה של המדינה. ממצאיו מראים כי העלמת מס אינה רק החלטה רציונלית, אלא גם זוכה ללגיטימציה חברתית נוכח חוסר האמון הגובר במדינה.

בדומה לכך, מחקר השוואתי של מוסר המס במספר מדינות במערב אירופה ובמזרחה העלה כי רמות הציות למס תלויות ביחסים בין הרשויות הפוליטיות והדתיות במדינה (Kirchgässner, 2011). במדינות מזרח אירופה נצפה מוסר מס נמוך יחסית בהשוואה למדינות הנורדיות, תופעה שניתן להסביר בחלקה במחלוקות ההיסטוריות בין דת למדינה שאפיינו את מזרח אירופה מאז ימי הביניים. במדינות הנורדיות, לעומת זאת, מאז הרפורמציה רוכזו הסמכויות הפוליטיות והדתיות בידי המלך, ששימש הן כראש המערכת הפוליטית והן כסמכות הדתית העליונה. לפיכך, עבירה נגד השלטון נחשבה גם לעבירה דתית, ולאחר ירידת מעמדה של הדת בחיים הציבוריים, נותרה השפעתה חזקה במדינות אלו (Kirchgässner, 2011).

אם כן, מהספרות עולה קשר בין אמונות דתיות ובין מוסר מס, המושפע מהשתייכות וממחויבות דתית. כמו כן, הקשרים בין דת, מדינה והתנהגות מס של יחידים מושפעים מגורמים היסטוריים, תרבותיים וסוציו-פוליטיים, המעצבים עמדות שונות כלפי הציות למס.

ההיבט האזרחי-מדינתי

ההיבט של יחסי אזרח-מדינה מדגיש כי תחושת שייכות לאומית, הזדהות חברתית ותפיסות של הוגנות הם רכיבים מרכזיים בעיצוב מוסר המס. מחקרים מצאו מתאם חיובי בין פטריוטיות, לאומיות ושייכות לאומית לבין רמת מוסר המס (Heinemann, 2006; Torgler, 2012; Konrad & Qari, 2011). פטריוטיות כרוכה באהבת הארץ ובדאגה לרווחתה, ולפיכך מחזקת את תחושת החובה האזרחית ואת הנכונות לציית לחוקי המס, בפרט כאשר זהות המדינה והזהות האישית של האזרח נכרכות זו בזו (Hur, 2020; Nathanson, 1989).

כמו כן, מחקרים עדכניים מעלים כי הזדהות חברתית היא גורם מפתח בתפיסת האחריות האזרחית לתשלום מס, וכי בחברות בעלות גיוון אתני או דתי מוסר המס נוטה להיות גבוה בקרב קבוצות הרוב. תופעה זו מוסברת ברמת הזדהות גבוהה עם החברה, הבולטת יותר בקבוצות רוב - שהמשתייכים אליהן נוטים לראות עצמם כחלק מהחברה, ומזדהים עם המטרות והערכים הקולקטיביים של המדינה. תחושת שייכות זו מטפחת מחויבות פנימית לתשלום מיסים, הנתפסת כחלק ממנגנון המיטיב עם קבוצתם (Mendoza Avina et al., 2010; Xin Lin, 2023). בהתאמה, גיוון חברתי בהכנסה, במוצא, בשפה, בדת ובערכים קשור לירידה במוסר המס, בעיקר בקרב אנשים התופסים את עצמם כ"לא דומים" לאחרים בחברה (Kate et al., 2023).

לצד תחושת השייכות, תפיסות של הוגנות מוסדית משפיעות גם הן על הנכונות לשלם מיסים. מחקרים העלו כי כאשר אזרחים מאמינים שהמיסים לא מתורגמים לתמורה הוגנת, או שמצבם נחות משל אחרים, נכונותם לציית למס יורדת (Güzel & Aktas, 2019). כן נמצא כי חוסר שביעות רצון מאיכות השירותים שהמדינה מספקת, תחושה של יחס בלתי שוויוני מצד המדינה ותחושת אפליה קשורים לעלייה בהעלמות מס (Frey & Torgler, 1984; Laffont, 1975; Sugden, 2007). בישראל הראו רטנר, יגיל ופדהצור (Rattner et al., 2001) כי תחושות קיפוח ואפליה - סובייקטיביות או אובייקטיביות - מחלישות את המחויבות לציית לחוק, בעיקר בקרב קבוצות מיעוט או קבוצות בעלות זהות תרבותית מובחנת. לפיכך יחסי אזרח-מדינה, הכוללים תחושת שייכות לאומית, הזדהות חברתית ותפיסות הוגנות, הם רכיב מרכזי בעיצוב מוסר המס.

ההיבט החברתי - מערכת היחסים והנורמות שבין הפרט לחברה

ההיבט של היחסים בין הפרט לחברה מדגיש את תפקידן של נורמות חברתיות בעיצוב התנהגות המס. נורמות אלו מובילות להתעוררות של רגשות אשמה ובושה כאשר מתרחשת סטייה מהכללים הנתפסים כמחייבים במרחב החברתי. מאחר שהשתייכות קבוצתית מעצבת את תפיסת ההתנהגות הראויה, יחידים נוטים להתאים את פעולתם לנורמות המקובלות בקבוצה שאליה הם משתייכים, ולפעול בהתאם לערכיה (Miller & Prentice, 1996; Smith et al., 1998). השפעתן של נורמות חברתיות בנוגע לצייתנות מתווכת על ידי מידת ההזדהות עם קבוצת ההתייחסות: ככל שההשתייכות לקבוצה זו היא גורם מרכזי יותר בדימוי העצמי של הפרט, כך חזק יותר כוחה הנורמטיבי בהכוונת התנהגות המס (Hofmann et al., 2008).

לואיס (Lewis, 1982) טען כי קיימת "תת-תרבות מוסווית", שבה מקובלים כללים לא-רשמיים הקובעים מה נחשב להתנהגות לגיטימית, עד כדי כך שמעשים של העלמת מס יכולים להיתפס כראויים כאשר הם משקפים נורמות קיימות בקבוצה - "מה שטוב עבורם

טוב עבורי". כשתפיסה של העלמת מס נפוצה בקהילה, פוחתת חומרת השיפוט המוסרי של המעשה בקרב חברי הקבוצה, כמו גם החשש מסנקציות חברתיות לא רשמיות, כגון רכילות או נידוי (Welch et al., 2005).

נורמות חברתיות יוצרות, אם כן, מנגנון אכיפה פנימי המכוון התנהגות בהתאם לציפיות החברתיות (Anderson & Tollison, 1992). בשל כך, רגשות אשמה ובושה עקב סטייה מנורמות קהילתיות, כגון העלמת מס הנתפסת כבלתי לגיטימית, הן מנגנון רגשי מרכזי המעודד תשלום מס באמצעות פחד מאובדן מעמד חברתי ומוניטין (Erard & Feinstein, 1994; Polinsky & Shavell, 2000).

היבטים סוציו-דמוגרפיים

מאפיינים סוציו-דמוגרפיים משפיעים על מוסר המס, ומספקים תובנות לגבי הדרכים שבהן גיל, מגדר ורמת הכנסה מעצבים עמדות והתנהגויות הקשורות לציות למס או להתחמקות מתשלום שלו. אחד המשתנים הנחקרים בהקשר זה הוא רמת ההכנסה, שנמצאה קשורה להעלמת מס בדרכים שונות. מחקרים מספקים ממצאים מעורבים ולעיתים סותרים, לפיהם הן בעלי הכנסה גבוהה והן בעלי הכנסה נמוכה מציגים רמות דומות של אי-ציות (Wahl et al., 2010; Richardson, 2006): בעלי הכנסה גבוהה עלולים להעלים מס לצורך הפחתת נטל המס המוטל עליהם (Sutrisno & Dularif, 2020), ואילו בעלי הכנסה נמוכה עלולים להתחמק מהתשלום בשל הקושי שלהם לממן צרכים בסיסיים (Richardson & Sawyer, 2001; McGee, 2012). ממצאים אלה מרמזים כי רמת ההכנסה משפיעה על תשלום המס באינטראקציה עם גורמים נוספים.

הגיל משפיע גם הוא על העמדות בנוגע לתשלום המס: מבוגרים נוטים להתנגד להעלמת מס יותר מצעירים (McGee & Tyler, 2006), אף שחלק מהמחקרים מצאו שקשר זה אינו מובהק (Richardson, 2006). מחקרם של נורדבלום וזמאק (Nordblom & Žamac, 2012) בחן אם הבדלים אלו מייצגים אפקט דורי או אפקט של גיל. באמצעות מודל דינמי המשלב נורמות אישיות וחברתיות וסימולציות בין-דוריות, נמצא כי ההבדלים נובעים בעיקר מאפקט הגיל: נורמות מוסר המס מתחזקות עם ההתבגרות, בשל שילוב בין קונפורמיות חברתית ומנגנונים של דיסוננס קוגניטיבי. לכן, גם אם צעירים מחזיקים בגישות מתיינות יותר – ניתן לצפות שבחלוף הזמן, נורמות המס שלהם יתקרבו לאלו של המבוגרים.

המקרה של האוכלוסייה החרדית בישראל

האוכלוסייה החרדית בישראל מאופיינת במערכת ייחודית של יחסי דת-מדינה-חברה (שטרן ואח', 2022). מערכת זו מעצבת את גבולות הסמכות והלגיטימיות, את המחויבות הקהילתית ואת היחס למוסדות המדינה, ובהתאם לכך משפיעה גם על התפיסות של מילוי חובות אזרחיות, ובהן תשלום מיסים. להלן נציג שלושה צירים עיקריים הקשורים זה בזה, אך שההבחנה ביניהם חיונית: ציר ההלכה, ציר השייכות החברתית והנורמות וציר יחסי דת ומדינה.

ציר ההלכה

האוכלוסייה החרדית בישראל פועלת בין שתי מערכות דין מקבילות – ההלכה היהודית ומשפט המדינה. יחסי הגומלין ביניהן משפיעים ישירות על דפוסי הציות למס. כלל "דינא מלכותא דינא" מקנה לגיטימציה לחוקי המדינה רק בהיעדר התנגשות בינם לבין הדין

הדתי (זיכרון, 2017). במקרה של התנגשות, עולה שאלה האם הנורמה המחייבת היא ההלכה או החוק האזרחי (Shochetman, 1990; Malovicki-Yaffe, 2020).

בקרב החברה החרדית קיימות עמדות שונות בשאלה זו. יש הרואים בחוקי המדינה ביטוי ל"דינא דמלכותא", אף שחוקי המדינה נחקקו בידי מחוקקים שאינם שומרי מצוות; אחרים גורסים כי רק דין תורה מחייב בישראל; ויש הרואים בציות לחוק תוצר של קונצנזוס קהילתי, ולא של סמכות הלכתית (Blidstein, 2002; Gemara & Nadan, 2021). רטנר, יגיל ופדהצור (Rattner et al., 2001) מצאו כי רמת המחויבות הנורמטיבית לחוקי המדינה נמוכה יחסית בקרב האוכלוסייה החרדית, בייחוד במקרים שבהם חוק המדינה נתפס ככזה המתנגש עם המצפון הדתי או עם הוראות ההלכה. מחקרים נוספים מצביעים גם הם על נטייה להעדיף את הדין הדתי (חמו ואידיסיס, 2017). דוגמה למורכבות זו ניתן למצוא ב"חובת המעשר" - חיוב הלכתי לתרום 10% מההכנסה. חיוב זה אינו נתפס כמעשה וולונטרי אלא כחובה הלכתית מחייבת (פורת, 2022) וכמנגנון של צדק חלוקתי (Lifshitz, 2004). בהתאם לכך, מחקר מ-2016 העלה כי 75% ממשקי הבית החרדיים תורמים סכומי כסף משמעותיים (קסיר וצחור-שי, 2016). תפיסה זו, לפיה החובה הדתית גוברת על חובות המס כלפי המדינה, יוצרת נטל כספי כפול ומצטבר.

ציר השייכות החברתית והנורמות

במהלך שני העשורים האחרונים התפתח ציר חברתי חדש לזיהוי ולסיווג של אזרחים חרדים בישראל, החורג מהחלוקה הקהילתית המסורתית שלהם, אשר מתבססת על מסגרות גאוגרפיות ואתניות המבחינות בין ספרדים, ליטאים וחסידיים. הציר החדש מתבסס על מידת הנכונות של החרדים להיחשף לעולם המודרני וההשפעה של חשיפה זו על אורח החיים, על הערכים ועל שיטת האמונה. כהנר (2020) הציעה למקם על ציר זה את החברה החרדית כולה, ברצף שנוע בין שמרנות יתר למודרניות, ולשרטט תתי-קבוצות מובחנות על בסיס מיקומן בו. רצף זה חיוני להבנת המגוון הפנימי של הקהילה החרדית (כהנר, 2018; Malovicki-Yaffe et al., 2019; Kalagy & Braun-Lewensohn, 2020).

שינוי זה אובחן כבר ב-2012, אז זיהו זיכרון וכהנר (2012) כי האוכלוסייה החרדית הולכת ומשתלבת בתחומים האקדמיים, התעסוקתיים והתרבותיים החילוניים, ככל הנראה בשל היחלשותה של סמכות ההנהגה הרוחנית, אך במקביל ממשיכה לשמור על זהותה החרדית. רמת החדירה של נורמות, תרבות וטכנולוגיות של העולם המערבי המודרני אל מערכת האמונות של האוכלוסייה החרדית משתנה באופן ניכר בין הקבוצות, והיא הפכה למרכיב מכונן בגיבושן של זהויות חברתיות נפרדות בתוך העולם החרדי.

רמות שונות של מגע ואינטראקציה בין החברה החרדית לבין העולם החילוני הולידו קטגוריות מגוונות של שייכות חרדית, ומספר הולך וגדל של בני ובנות הקהילה מאמצים היבטים שונים של התרבות והערכים המערביים. מגמה זו באה לידי ביטוי בהקמתן הרשמית של רשתות חינוך חדשות כגון ממ"ח (ממלכתי חרדי), שלצד לימודי קודש אינטנסיביים מציעות תוכנית לימודי חול מלאה (Katzir & Perry-Hazan, 2019, 2024). חרדים הנמנים עם הקטגוריה המודרנית נחשפים לתקשורת הישראלית המרכזית וצורכים תכנים תרבותיים פופולריים כגון תוכניות ריאליטי וסדרות בפלטפורמת וידאו.

כמו כן, אף על פי שכל מגזרי הקהילה החרדית נותרים אדוקים בכל קנה מידה אובייקטיבי, קיימים הבדלים עדינים אך משמעותיים ברמות ההקפדה הדתית המאפיינות זרמים שונים. חרדים בעלי נטייה מודרנית מפגינים נכונות גדולה יותר לפתיחות כלפי העולם החילוני.

עם זאת, בן עמי (Ben Ami, 2022) טוען כי ההשתתפות הגוברת של חרדים "מודרניים" בתעסוקה, באקדמיה ואף בצבא אינה בהכרח סימן לליברליזציה או להיחלשות הזהות החרדית. לתפיסתו, זהו ביטוי של תפיסה "תוך-עולמית", הרואה גם מרחבים שנחשבים חילוניים כזירה לפעילות דתית. למעשה, זוהי אסטרטגיה שנועדה לשמר את הזהות החרדית ואף להעצימה, דרך עיצוב של המרחב הציבורי. נושא זה רלוונטי במיוחד לבחינת מוסר המס, שכן נורמות חברתיות של קבוצת השייכות הרלוונטית הן ציר מרכזי בהשפעה על התנהגות של יחידים.

ציר יחסי דת ומדינה

מאז הקמתה, יחסה של החברה החרדית לציונות ולמדינה היה מורכב. חלק מהחרדים ראו בהקמת המדינה חטא דתי ומעשה כפירה באמונה היהודית (רביצקי, 1993). לעומת זאת, הזרם החרדי הקלאסי המרכזי, שאותו הובילה תנועת אגודת ישראל, גילה כלפי המדינה יחס דו-ערכי ואינסטרומנטלי: מחד גיסא הוא פסל את האידאולוגיה הציונית שהביאה להקמת מדינה חילונית וחופשית בארץ ישראל, ועודנו מתנגד לה; מאידך גיסא, הוא השלים עם קיומה של המדינה, ומשתף פעולה באופן כמעט מלא עם מוסדותיה, במטרה לקדם את האינטרסים החרדיים ולהשיג את התנאים המיטביים לחיי תורה ב"גלות הישראלית" (בראון 2017). כך, למרות קבלה פרגמטית של מדינת ישראל כמסגרת פונקציונלית לחיים, הציבור החרדי מאופיין בהסתייגות אידאולוגית מהמדינה, המתבטאת ביחס ספקני ונטול אמון כלפי מוסדות ממשלתיים (שטרן ואח', 2022).

בן עמי טוען כי היחס החרדי למדינת ישראל לא יכול להיות מוסבר רק כ"מתח אידאולוגי" מול מדינה ציונית-חילונית, אלא גם כתלות מוסדית עמוקה: המדינה הייתה ועודנה גורם חיוני בהתפתחותה, בהתעצבותה ובתפקודה של החרדיות הישראלית. לפיכך, ההתנהלות החרדית אינה מבטאת רק הסתגלות פרגמטית למדינה "מבחוץ", אלא זוהי פעולה "בתוך" מוסדותיה – לעיתים מתוך ניסיון לעצב את המרחב הציבורי על פי תפיסת העולם החרדית (Ben Ami, 2024). בחינה של ההיבט הדתי לצד היבט היחס למדינה יכולה לשפוך אור על התנהגותו של משלם המיסים החרדי בישראל, ועל מרכיביו השונים של מוסר המס.

המחקר הנוכחי

שאלת המחקר וההשערות

מטרתו העיקרית של המחקר הנוכחי היא לזהות את הגורמים התאורטיים והדמוגרפיים המשפיעים על מוסר המס בקרב חרדים בישראל. לצורך כך מועלות מספר השערות הקשורות לתחושת השייכות למדינה, לתפיסת השוויון בקבלת שירותים, לרמת השמרנות, למחויבות הלכתית ולרגשות אשמה ובושה הקשורים בהעלמת מס:

H1: ככל שרמת המחויבות ההלכתית גבוהה יותר, כך מוסר המס נמוך יותר.

H2: ככל שרמת השמרנות גבוהה יותר, כך מוסר המס נמוך יותר.

H3: ככל שתחושת השייכות למדינה חזקה יותר, כך מוסר המס גבוה יותר.

H4: ככל שתחושת השוויון בקבלת שירותים מהמדינה חזקה יותר, כך מוסר המס גבוה יותר.

H5: ככל שרמת רגשות האשמה והבושה גבוהה יותר, כך מוסר המס גבוה יותר.

תרשים 1 להלן מסכם את ההיבטים השונים, כפי שהוצגו לעיל:

תרשים 1: היבטים לא-כלכליים המשפיעים על מוסר המס

שיטת המחקר ואוכלוסיית המחקר

מחקר אמפירי זה מבוסס על סקר מקוון שנערך בקרב עוסקים עצמאים המשתייכים לציבור החרדי בישראל בחודשים פברואר-מרץ 2021. המדגם נבחר באמצעות דגימת כדור שלג, על מנת להגיע לקבוצה שקשה לדגום באמצעים רגילים בשל רמות חשדנות גבוהות ופערי נגישות. קישור לטופס Google Forms הופץ על ידי אנשי קשר בקהילה החרדית באמצעות דואר אלקטרוני ו-WhatsApp, ומשתתפי המחקר התבקשו להעביר את השאלון לאנשים נוספים המוגדרים גם הם כ"עוסקים עצמאים". שיטה זו לא מניבה מדגם אקראי, אך היא מאפשרת גישה למגזר הממעט להשתתף בסקרים ובמחקרים מוסדיים.

הקריטריונים להכללה במחקר היו: זהות חרדית (שיוך לזרם חסידי, ליטאי, ספרדי, חב"ד וללא הגדרה); הצהרה על מקורות ההכנסה (עצמאי בלבד, עצמאי ושכיר, שכיר בעל שליטה בחברה); טווח השנים שבהן התקיימה הפעילות העצמאית (עסק חדש עד שנה, בין 1-3 שנים, בין 4-10 שנים ומעל לעשור); מענה על כל השאלות בסקר. בסך הכול נאספו כמאה שאלונים, שמתוכם הוסרו שאלונים עם נתונים חסרים. המדגם הסופי כלל 89 שאלונים. ההשתתפות הייתה וולונטרית וללא תמורה.

כהנר (2020) מסווגת את אוכלוסיית החרדים בישראל לארבע תתי-קבוצות: אולטרה-שמרנים (28%), שמרנים (32%), בעלי נטיות מודרניות (29%) ומודרניים (11%). תתי-הקבוצות המודרניות מאופיינות בחשיפה גבוהה יותר לטכנולוגיה, לתקשורת ולערכים אזרחיים, תוך שמירה על מסגרת חרדית. התפלגות המדגם (N=89) תאמה לחלוקה זו של אוכלוסיית היעד: אולטרה-שמרנים (19%), שמרנים (44%), בעלי נטיות

מודרניות (27%) ומודרניים (10%). למרות הטיית הכיסוי הדיגיטלית הצפויה, בחלוקה לשמרנים (63%) מול מודרניים (37%) נמצאה התאמה גבוהה להרכב האוכלוסייה הכללי בחברה החרדית (60% ו-40%, בהתאמה).

מאפיינים דמוגרפיים נוספים של המשתתפים היו: בהתפלגות המגדר, 45% מהמשתתפים היו נשים; בהתפלגות הגיל, 25% היו בני פחות מ-30, 50% היו בני 31-40, ו-25% היו בני 41-67; בהתפלגות ההכנסות, 60% דיווחו על הכנסה מעל הממוצע, 35% דיווחו על הכנסה ממוצעת ו-5% דיווחו על הכנסה מתחת לממוצע. נתונים נוספים מוצגים בנספחים 2-5.

3.1. כלי המחקר

השאלון נועד לבחון גורמים המשפיעים על מוסר המס של עוסקים עצמאים חרדים בישראל, וכלל שלושה חלקים: שאלות דמוגרפיות, שאלות הקשורות למוסר מס, והצהרות שונות המעריכות את העמדות ואת האמונות של המשיבים, לרבות עמדות כלפי מיסוי, אזרחות, רמת דתיות ועוד. השאלון המלא עם ההתפלגות הסטטיסטית התיאורית המלאה נמצא בנספח 1.

המשתנה התלוי במחקר הוא מוסר המס (tax morale), הבוחן את תחושת החובה האזרחית והמוסרית של אדם לשלם מיסים. המשתנה נבחן באמצעות השאלה: באיזו מידה הינך מסכים/ה עם ההיגדים הבאים: (1 - מתנגד/ת בתוקף, 6 - מסכים/ה ביותר): "אני מרגיש/ה חובה אזרחית ומוסרית להשתתף בנטל המס המוטל על תושבי מדינת ישראל".

המשתנים הבלתי תלויים במחקר זה היו:

1. מידת ההקפדה ההלכתית ונורמות סוציולוגיות המשמשים להערכת רמת השמירה ההלכתית של הפרט ורמת הפתיחות שלו לפרקטיקות מודרניות. מדדים אלו נבחנו במחקרים קודמים (Malovicki-Yaffe et al., 2018) באמצעות השאלות האלה:

א. בציבור החרדי ישנן רמות שונות של הקפדה במצוות, הנעות בין מאוד מחמירים (כגון לא מטלטלים בשבת ומשתמשים בגנרטור) לבין מאוד מקלים (כגון אוכלים הכשר רבנות). בסולם של 1-7 היכן את/ה ממקם/ת את עצמך? (1 - מחמיר/ה מאוד, 7 - מקל/ה מאוד).

ב. הציבור החרדי נע על ציר שבין חרדי מאוד סגור, אדוק וקיצוני ללא אינטרנט כלל וללא עיתונים חוץ מיתד, פלס והמודיע, לבין חרדים מאוד מודרניים עם אינטרנט ללא סינון הקוראים עיתונות לא חרדית. בסולם של 1-7 היכן את/ה ממקם/ת את עצמך? (1 - חרדי/ת מאוד סגור/ה, 7 - חרדי/ת מאוד מודרני/ת).

ציונים נמוכים בשאלות אלו מעידים על הקפדה הלכתית גבוהה (strictness) ועל מחויבות נמוכה יותר למודרניות (modernity), שמשמעה שמרנות גבוהה.

2. משתנה השייכות למדינה (belonging) מדד את תחושת הקשר של הפרט למדינת ישראל, באמצעות השאלה: באיזו מידה הינך מסכים/ה עם ההיגדים הבאים: "אני מרגיש/ה שייכות למדינת ישראל" (שטרן ואח', 2022).

3. משתנה השוויון (equality) מדד את תפיסת ההוגנות של הפרט בקבלת שירותים מהמדינה, באמצעות השאלה: באיזו מידה הינך מסכים/ה עם ההיגדים הבאים: "אני מרגיש/ה שהשירותים שאני מקבל/ת מהמדינה זהים לשירותים שמקבל אזרח לא חרדי".

4. משתנה הבושה (shame) מדד השלכות רגשיות שיחוש אדם אם יתגלה כי הוא מפר את חוקי המס, באמצעות השאלה: במידה וביקורת מס הכנסה שתיערך בעסקי תעלה ממצאים של אי-דיווח, ההיגדים להלן ישקפו את הרגשתי – "אני ארגיש בושה ואשמה מול הקהילה והילדים שלי".

נוסף על משתנים בלתי תלויים אלה, נכללו במחקר גם משתני הבקרה הללו:

5. משתנה מטרת תשלומי המס (tax returns), הבוחן את הבנת המטרה התקציבית של כספי המיסים, נמדדה באמצעות השאלה: אנא ציין/י על הסקלה הבאה את המידה שבה הינך מזדהה עם המשפט הבא: "אני מרגיש/ה כי יש קשר בין תשלומי המיסים המשולמים על ידי לתקציבים השוטפים של המדינה כגון, תשתיות של כבישים ותאורת רחובות בלילה, קופות חולים, מערכת החינוך ועוד".

6. משתנה רשת הביטחון הסוציאלית (tax social), שמדד את תפיסת הפרט לגבי ההטבות שהוא מקבל מהמדינה בתמורה לתשלומי המס שלו, נמדד באמצעות השאלה: אנא ציין/י על הסקלה הבאה את המידה שבה הינך מזדהה עם המשפט הבא: "אני רואה את העובדה כי תשלומי המיסים שאני משלם/ת נותנים לי רשת בטחון סוציאלית".

7. רמת הכנסה: מדד שדווח על ידי הפרט עצמו לגבי הכנסותיו ביחס לאחרים באזורו.

8. גיל (age) כמשתנה בקרה דמוגרפי.

משתנים אלו נבחרו בשל הרלוונטיות שלהם למוסר המס כפי שזוהו בספרות, ובשל השפעתם על ההקשר של אוכלוסיית העוסקים העצמאים החרדית בישראל.

לבחינת המשתנה התלוי, מוסר המס, נעשה שימוש במודלי רגרסיה לוגיסטית של סיכויים פרופורציונליים (POLR) ככלי הניתוח המרכזי. לצידם נבחנו מודלי OLS, ששימשו לבדיקות רגישות ובקורות נוספות. שילוב זה אפשר בחינה מקיפה של הקשרים בין מוסר המס לבין משתנים בלתי תלויים רלוונטיים, וכן הערכה של יציבות הממצאים.

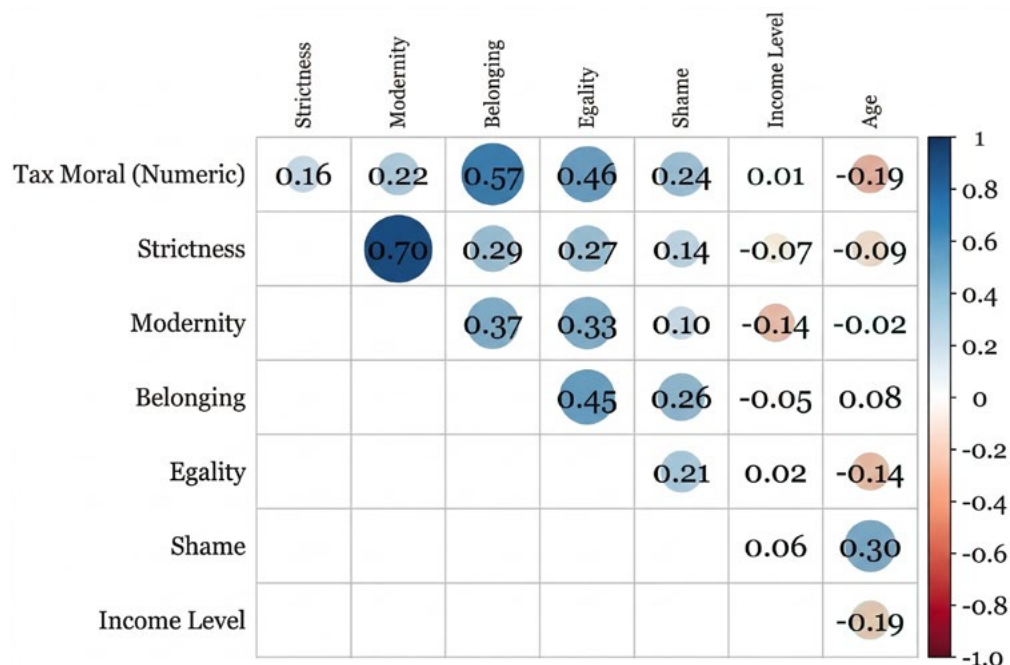
ממצאים

טבלה 1: מאפיינים מרכזיים העולים מהשאלון

מאפיין	אחוז המשיבים המזדהים עם המאפיין
תחושת שייכות למדינת ישראל	64% מרגישים שייכים או שייכים מאוד למדינת ישראל.
תפיסת שוויון בקבלת שירותים מהמדינה	80% לא מרגישים או מרגישים מעט כי השירותים שמקבל חרדי זהים לאלו שמקבל מי שאינו חרדי.
תחושת בושה ואשמה במקרה של העלמת מס	64% לא ירגישו או ירגישו מעט בושה ואשמה במקרה שייתפסו בגין העלמת מס.
תפיסת המס כרשת ביטחון סוציאלית	76% לא מזדהים או מזדהים מעט עם האמרה שתשלום המס מהווה רשת ביטחון סוציאלית.
תפיסת קשר בין מיסים לתקציבי המדינה	64% לא מזדהים או מזדהים מעט עם הקשר בין תשלומי המס לתקציבי המדינה (למשל, תאורת רחוב, חינוך).
תפיסת חובה אזרחית ומוסרית לתשלום מס	42% לא מרגישים או מרגישים מעט חובה אזרחית ומוסרית לתשלום מיסים, 58% מרגישים חובה כזו במידה כלשהי.

נתונים סטטיסטיים תיאוריים מספקים הבנה ראשונית של הפרופיל הסוציודמוגרפי של המשיבים במדגם. הטבלה המוצגת בנוסף 2 מסכמת את המדדים הסטטיסטיים של משתני המחקר, וכוללת את סטיית התקן, את ערכי הקצה (מינימום, מקסימום) ואת התדירות.

תרשים 2: מקדמי המתאם של משתני המחקר

תרשים 2 מציג את מטריצת המתאמים של המשתנים הבלתי תלויים שנבדקו. המטריצה כוללת ערכים מספריים, המשקפים מתאם חיובי או שלילי, ומוצגת גם באופן גרפי באמצעות עיגולים המקודדים בצבע ובגודל, המשקפים את עוצמת המתאם ומספקים רקע ויזואלי לערכים המספריים: עיגול גדול כחול כהה מייצג מתאם חיובי חזק, ועיגול גדול אדום כהה מייצג מתאם שלילי חזק. המשבצות הלבנות מייצגות מתאמים זניחים.

מהמחקר עולים כמה ממצאים בולטים. ראשית, נמצא מתאם חיובי חזק בין תחושת השייכות למדינה למוסר מס (0.57), כך שאנשים עם תחושת שייכות גבוהה יותר דיווחו על רמות גבוהות יותר של מוסר מס. בדומה לכך, נמצא מתאם חיובי בין מוסר מס גבוה לבין תחושת שוויון בקבלת שירותים מהמדינה (0.46), וכן מתאם חיובי בין מוסר המס לבין רגשות בושה ואשמה במקרה של העלמת מס, אם כי המתאם במקרה זה היה חלש יותר (0.24). בצד השני של הספקטרום, נמצא מתאם שלילי בין גיל למוסר מס (-0.19), כך שמשיבים צעירים יותר דיווחו על רמות גבוהות יותר של מוסר מס בהשוואה למבוגרים.

נוסף על כך, נמצא מתאם חיובי (0.7) בין רמות גבוהות של הקפדה הלכתית לבין רמות גבוהות של שמרנות. מתאם חיובי נוסף נצפה בין השקפות מודרניות יותר וגישות הלכתיות מתונות יותר לבין תחושת שייכות למדינה (0.37-0.29) ותחושת שוויון בקבלת שירותים ממנה (0.33-0.27). כך, משיבים בעלי השקפות מודרניות יותר או בעלי הקפדה הלכתית מחמירה פחות דיווחו על תחושת שייכות ושוויון גבוהה יותר. המתאמים מעידים על קשר סטטיסטי בלבד, ואינם מסבירים את הסיבה לקיומו או על קשר סיבתי בין המשתנים.

בהמשך לתוצאות שהוצגו בתרשים 2, בוצע מבחן לבדיקת מולטיקולינאריות (vif), שהצביע על רמות גבוהות של מולטיקולינאריות עבור המשתנים הקפדה הלכתית

ומודרניות. כדי להתגבר על בעייתיות זו, נערכו שני מודלים נפרדים עבור כל רגרסיה: האחד כלל את המשתנה הבלתי תלוי הקפדה הלכתית והשני את המשתנה מודרניות.

הניתוח המרכזי במחקר מבוסס על רגרסיה לוגיסטית פרופורציונלית (Proportional Odds Logistic Regression – POLR), המתאימה לניבוי של משתנה תלוי אורדינלי, במקרה זה מוסר המס. המודל כולל את המשתנים הבלתי תלויים וכן את משתני הבקרה, המסומנים C1-Cn.

נוסחת המודל היא:

$$\text{logit}[P(D \leq j)] = \alpha_j - \beta_1 * C1 - \beta_2 * C2 - \dots - \beta_n * Cn \quad j = 1, \dots, J-1$$

$P(D \leq j)$ היא ההסתברות המצטברת שהמשתנה התלוי D יהיה בקטגוריית תוצאה קטנה או שווה ל-j.

α_j מייצג את פרמטרי הסף, הנמדדים מהנתונים ויחודיים לכל קטגוריית תוצאה j. $\beta_1, \beta_2, \dots, \beta_n$ הם המקדמים של המשתנים C1, C2, ..., Cn. הם מודדים את הסיכוי של המשתנה התלוי להיות בקטגוריה גבוהה יותר עבור עלייה של יחידה אחת במשתנה בלתי תלוי, בהנחה שכל שאר המשתנים נותרים קבועים.

כמו כן, לצורכי בקרה בוצעה גם רגרסיה לינארית (OLS), המניחה שהמשתנה התלוי הוא בעל ערך נומרי רציף.

טבלה 2 להלן מציגה את תוצאות הרגרסיה של מוסר המס בארבעה מודלים: מודל 1 ומודל 2 מבוססים על רגרסיה לוגיסטית אורדינלית (POLR), ומודל 3 ומודל 4 מבוססים על רגרסיה לינארית (OLS). בכל זוג מודלים, הרגרסיה הראשונה כוללת את המשתנה הבלתי תלוי מודרניות והשנייה כוללת את המשתנה הבלתי תלוי הקפדה הלכתית. עבור כל אחד מהמשתנים הבלתי תלויים ומשתני הבקרה, מוצגים בטבלה ערכי המקדם ומתחתיהם בסוגריים מוצגות סטיות התקן.

טבלה 2: תוצאות רגרסיה של מוסר המס

	Ordered Logistic		OLS	
	(1)	(2)	(3)	(4)
Modernity	0.899 (0.138)		0.951 (0.089)	
Strictness		0.791 (0.146)		0.879 (0.096)
Belonging	2.107*** (0.169)	2.153*** (0.167)	1.611*** (0.102)	1.632*** (0.100)
Equality	1.473* (0.191)	1.482* (0.187)	1.208 (0.116)	1.210 (0.114)
Shame	1.224 (0.132)	1.230 (0.132)	1.118 (0.086)	1.120 (0.085)
Tax Returns [Low]	2.239 (0.525)	2.575 (0.536)	1.565 (0.338)	1.694 (0.338)
Tax Returns [Yes]	1.376	1.547	1.256	1.365

	Ordered Logistic		OLS	
	(1)	(2)	(3)	(4)
	(0.602)	(0.606)	(0.402)	(0.404)
Tax Returns [High]	1.633	1.627	1.381	1.412
	(0.781)	(0.783)	(0.499)	(0.494)
Social Safety	1.046	1.233	0.934	1.007
	(0.488)	(0.499)	(0.328)	(0.330)
Social Safety	1.227	1.448	1.174	1.250
	(0.617)	(0.632)	(0.395)	(0.395)
Income Level	0.869	0.843	0.945	0.942
	(0.256)	(0.258)	(0.162)	(0.159)
Gender -	1.986	2.265	1.444	1.529
	(0.453)	(0.468)	(0.301)	(0.302)
Age	0.922**	0.915**	0.948**	0.944**
	(0.028)	(0.028)	(0.018)	(0.018)
N	89	89	89	89
R ²			0.468	0.478
Adjusted R ²			0.384	0.396

*p < .05; **p < .01; ***p < .001

All estimates of models 1 and 2 are exponentiated.

במודלים 1 ו-2 נמצא קשר חזק בין משתנה הזיקה למדינה לבין מוסר המס: עלייה של יחידה אחת בשייכות למדינה מגדילה את הסיכוי לעבור מקטגוריה אחת של מוסר מס לקטגוריה הבאה ב-110% במודל 1 וב-115% במודל 2, בהנחה שכל שאר המשתנים נותרים קבועים. גם למשתנה השוויון נמצא קשר סטטיסטי מובהק עם מוסר המס: עלייה של יחידה אחת מגדילה את הסיכוי לעבור לקטגוריה הבאה ב-47% במודל 1 וב-48% במודל 2. משתנה הגיל נמצא מובהק גם הוא: עלייה של יחידה אחת בגיל מקטינה את הסיכוי לעבור לקטגוריה גבוהה ב-8% במודל 1 וב-9% במודל 2, כך שככל שהגיל עולה, הנטייה למוסר מס גבוה נמוכה יותר. למשתנים מודרניות והקפדה הלכתית לא נמצא קשר מהותי עם מוסר המס במודלים 1 ו-2.

ברגרסיה הלינארית (מודלים 3 ו-4) לא נמצאו הבדלים מהותיים בין המודלים. עלייה של יחידה אחת בשייכות למדינה קשורה לעלייה במוסר המס (נומרי) של כ-0.5 יחידות, בהנחה שכל שאר המשתנים נותרים קבועים. שינוי זה מהווה יותר מ-0.3 סטיות תקן (סטיית התקן של מוסר מס [נומרי] = 1.558). עלייה של יחידה אחת בגיל קשורה לירידה של כ-0.05 יחידות ו-0.06 יחידות במודלים 3 ו-4, בהתאמה, שינוי של יותר מ-0.3 סטיות תקן. ההבדל העיקרי לעומת תוצאות הרגרסיה הלוגיסטית הוא שהקשר של משתנה השוויון אינו מובהק סטטיסטית במודלים 3 ו-4.

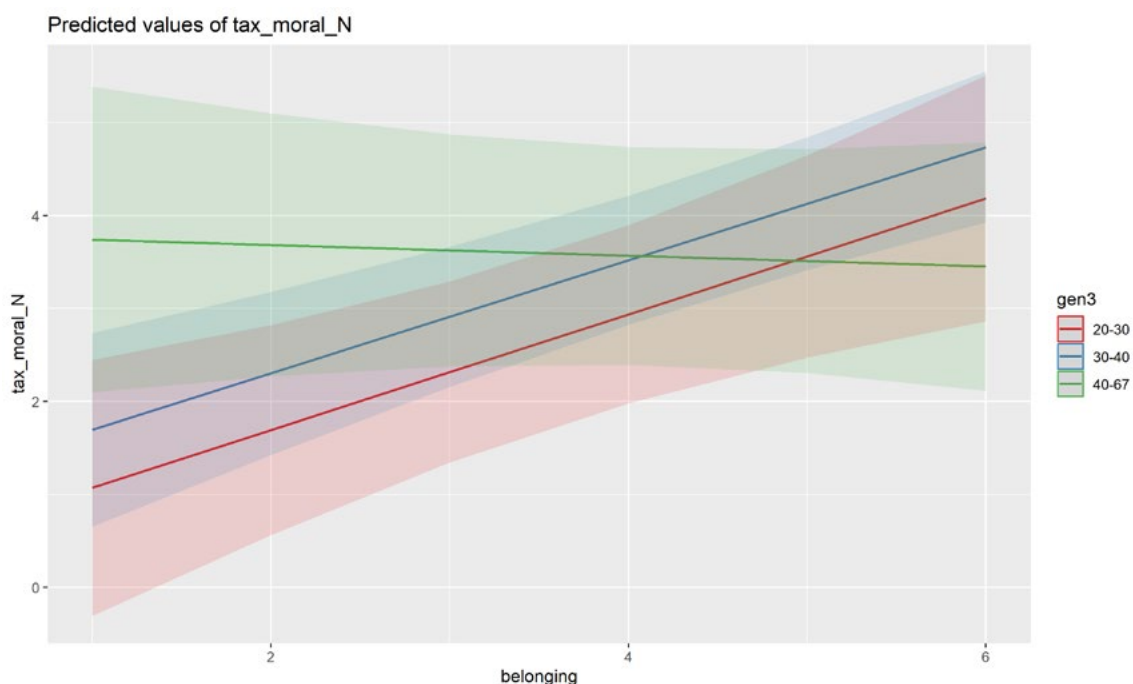
מכיוון שהגיל נמצא המשפיע המרכזי, המשתתפים חולקו לשלוש קבוצות: הדור הצעיר (20-30), דור הביניים (30-40) והדור המבוגר (40-67). לצורך הניתוח אומצה רגרסיה הכוללת אינטראקציות: המודל מציג את מרכיב הגיל כמשתנה רציף, לצד שני משתני דמה המייצגים את קבוצות הגיל ואת האינטראקציות ביניהם לבין משתנה השייכות למדינה. ממצאי הרגרסיה מצביעים על כך שהגיל מנבא את מוסר המס באופן שלילי

ומתון ($\beta = -0.085, p < .05$), כלומר ככל שהמשיב מבוגר יותר, כך מוסר המס שלו מעט נמוך יותר.

בהמשך נבדקה האינטראקציה בין תחושת השייכות למדינה לבין קבוצות הגיל. בקרב דור הביניים (30-40) לא נמצאה אינטראקציה מובהקת ($\beta = -0.014, n.s.$), כלומר נמצא כי השפעת השייכות על מוסר המס דומה לזו שבקבוצת הייחוס (הדור הצעיר). לעומת זאת, בקבוצת המבוגרים (40-67) נמצאה אינטראקציה שלילית מובהקת ($\beta = -0.680, p < .05$), המצביעה על כך שהקשר החיובי בין שייכות למדינה לבין מוסר מס נחלש משמעותית בקרב משיבים מבוגרים.

המודל מסביר חלק ניכר מהשונות במוסר המס ($R^2 = .554$; $Adjusted R^2 = .453$), מה שמעיד על תרומתן המשמעותית של קבוצות הגיל והאינטראקציות עם תחושת השייכות להבנת דפוסי ההתנהגות בהקשר למוסר מס.

תרשים 3: השפעת תחושת השייכות על מוסר המס בקרב עוסקים עצמאים חרדים: ערכים חזויים לפי שלוש קבוצות גיל

ה. דיון

ממצאי המחקר מספקים עדות אמפירית ראשונית וחדשנית לגורמים המשפיעים על מוסר המס בקרב עוסקים עצמאים בחברה החרדית בישראל. אמנם רק חלק מהשערות המחקר קיבלו תמיכה מובהקת, אולם פער זה בין הצפוי על פי הספרות לבין המציאות המשתקפת במדגם לא מעיד על חולשת המחקר – אלא דווקא מדגיש את תרומתו להבנה של הדינמיקה החברתית-אזרחית בחברה החרדית ושל תהליכי השינוי החלים בה.

המשתנה שנמצא בעל ההשפעה החזקה והעקבית ביותר על מוסר המס הוא תחושת השייכות למדינה. זהו ממצא מובהק שחוזר בכל המודלים הלינאריים והלוגיסטיים במחקר, והוא מציע כי מרכיבי הזהות האזרחית הם כיום המפתח להבנת מוסר המס בקרב חרדים.

עם זאת, מודל האינטראקציות חשף כי השפעת השייכות למדינה על מוסר המס אינה אחידה. היא חזקה במיוחד בקרב הדור הצעיר (בני 20-30), המחזיק בתחושת שייכות גבוהה יותר למדינה, המלווה במוסר מס גבוה יותר בהשוואה לבני הדור המבוגר. בקרב בני 40-67 נחלש קשר זה ואף מתהפך באופן חלקי - חיזוק תחושת השייכות אינו מתורגם לגידול מקביל בנכונות לציית לחוקי המס. ממצאים אלה, המשתקפים בתרשים 3, מרמזים על שינוי דורי בקרב חרדים צעירים, שתחושת השייכות שלהם למדינה תורמת באופן מובהק יותר למחויבותם האזרחית. ממצא זה מנוגד לספרות הבינלאומית, המצביעה על כך שמוסר המס נוטה דווקא לעלות עם הגיל, וכי צעירים נוטים לספקנות רבה יותר כלפי מוסדות רשמיים.

תחושת השוויון בקבלת שירותי המדינה קיבלה תמיכה חלקית בלבד, ונמצאה מובהקת רק במדדים מסוימים. ממצא זה יכול להצביע על כך שתחושת השוויון בקבלת שירותים אינה מנגנון מרכזי בקהילות שבהן זהות קבוצתית דתית מכתיבה ציפיות שונות מהמדינה. גם רגשות הבושה והאשמה במקרה של חשיפת העלמת מס לא נמצאו כמנבא מובהק של מוסר המס. בהקשר החרדי, שבו הסנקציה החברתית והקהילתית היא לרוב חזקה יותר מהסנקציה הממלכתית, רגשות אלה מופנים פנימה לנורמות של הקהילה (Malovicki-Yaffe et al., 2023) ולא כלפי רשויות המדינה. משמעות הדבר היא שגם כאשר קיימת בושה או אשמה בקרב החרדים בשל סטייה מחוקי המדינה, היא לא מתורגמת למוסר מס גבוה יותר.

הספרות מציעה זהות בין קונפורמיות דתית-הלכתית לבין נכונות נמוכה יותר לשתף פעולה עם מנגנוני המדינה. על בסיס זה, בהשערות 1 ו-2 שוער כי שמרנות הדוקה או הקפדה הלכתית גבוהה ינבאו מוסר מס נמוך. אך בניגוד לציפיות, לא נמצא קשר מובהק בין משתנים אלו לבין מוסר המס. היעדר התמיכה להשערות אלו מצביע על כך שהפרקטיקות ההלכתיות המווסתות את חיי היום-יום החרדיים אינן ציר מרכזי שדרכו עוסקים עצמאים חרדים תופסים את מחויבותם האזרחית. ממצא זה תואם לממצאי מחקרים קודמים על החברה החרדית, שהראו כי בניגוד לחברה הדתית-לאומית - החברה החרדית לא חווה את המדינה כביטוי לדין התורה ולחוקיה (בראון, 2017).

עם זאת, הממצא כי צעירים חרדים חשים הזדהות גבוהה יותר עם המדינה לעומת המבוגרים מהדהד מגמות נוספות המתועדות בשנים האחרונות בחקר החברה החרדית, אשר מעידות על תהליכי שינוי רחבים: עלייה בהשתלבות החרדים בשוק העבודה (רגב ומילצקי, 2024) ובאקדמיה (מלאך וכהנר, 2024), ומעורבות גוברת שלהם במערכות המדינה (בראון, 2021). המחקר הנוכחי מוסיף נדבך חדש וחלוצי לתמונה זו בכך שהוא מצביע על היבט לא-נחקר של "אזרחות בפועל" - הנכונות להשתתף בנטל המס - כמדד ממשי לתפיסת אזרחות, מעבר לעמדות כלליות או להגדרות של זהות. ההבחנה הדורית שנמצאה במחקר, שלפיה צעירים חרדים מפגינים מוסר מס גבוה יותר, מחזקת את ההבנה כי לא מדובר רק בשינויים מבניים או הצהרתיים, אלא בתהליכים העשויים להתבטא גם בדפוסי פעולה. ייתכן כי מדובר בדפוס של דור חדש ולא רק בשלב התפתחותי חולף, אך לצורך קביעה זו נחוץ מחקר אורך נוסף.

מבחינה תאורטית ומעשית, המחקר מציע תרומה משמעותית: הוא מדגיש כי בקהילה דתית-שמרנית, המוצגת לרוב כמנותקת מהמדינה, המשתנה החזק ביותר המנבא מוסר מס הוא דווקא תחושת השייכות למדינה, ולא רמת השמרנות הדתית. עם זאת, יש לראות ממצא זה בתוך הקשר רחב יותר של דפוסי ההתבדלות החרדית, המושתתים על יסודות

דתיים, חברתיים והיסטוריים, שאינם ניתנים לצמצום לממד פסיכולוגי של תחושת שייכות בלבד.

לפיכך, עבור מקבלי ההחלטות המחקר מספק תמונה מורכבת יותר מהצעה חד-ממדית של טיפוח תחושת שייכות והוגנות. היא דורשת בחינה של דרכים להפחתת רמות ההתבדלות במובנים מוסדיים, חברתיים וסמליים, בלי לפגוע באוטונומיה הקהילתית ובזהות הדתית. במסגרת מורכבת זו, חיזוק תחושת הוגנות ושייכות למדינה, לצד התמודדות זהירה עם מגגוני ההתבדלות שמעמיקים ניכור ואי-אמון, עשויים לתרום להגברת הציות למס ולהעמקת האמון המוסדי.

לצד התרומה האמפירית של המחקר, יש להביא בחשבון בפרשנות הממצאים גם כמה מגבלות. ראשית, במדגם נכללו 89 משתתפים בלבד. נתון זה מצמצם את יכולת ההכללה של התוצאות, ואינו משקף את המגוון הפנימי הרחב של החברה החרדית. בפרט, המדגם לא כולל תתי-קבוצות שמרניות במיוחד, שאינן משתמשות כלל באמצעים הדיגיטליים שדרכם הופץ השאלון. שנית, קיימת אפשרות להטיית בחירה עצמית: מאחר שהמשתתפים גויסו בשיטת כדור השלג, וההשתתפות התבססה על נכונות אישית לענות על הסקר – ייתכן כי פרטים המחזיקים בעמדות מסוימות כלפי מוסר מס היו בעלי סבירות גבוהה יותר להשתתף, באופן שאינו מייצג את כלל האוכלוסייה הרלוונטית. כמו כן, גודל המדגם לא מאפשר בחינת עמדות מעמיקות יותר בתוך הקבוצות השונות (גאדו, 2023).

נוסף על כך, יש להתייחס למסגרת הזמן של המחקר, שחפפה לתקופת התפרצות מגפת הקורונה, ולכן עלולה הייתה להשפיע על ממצאי המחקר. שאלון הסקר הופץ בחודשים פברואר-מרץ 2021, תקופה שבה חלו התפתחויות משמעותיות בתגובה של ישראל למגפה. השפעתן של התפתחויות אלו על תחושת השייכות למדינה בקרב הקהילה החרדית בישראל נחקרה רבות (שמועניר ואח', 2021; שמריהורישורן ושי, 2021). חלקים מהקהילה החרדית נתקלו בקשיים בעמידה בהנחיות ובהגבלות שהוטלו על הציבור. ייתכן גם כי התפיסה של בני הקהילה לגבי טיפול הממשלה במגפה, לרבות הסגרים, מילאה תפקיד בעיצוב תחושת השייכות למדינה. גם חוויות שליליות בתקופה זו, כגון אפליה, יחס לא שוויוני או תמיכה לא מספקת, עלולות היו להשפיע על משתנים שונים במחקר, ובהם תחושת השייכות של הקהילה למדינה. נוסף על כך, למשבר הקורונה היה גם היבט כלכלי לא מבוטל: עסקים רבים נקלעו לקשיים, והמדינה הזרימה כספים לעוסקים עצמאים באמצעות מענקים ממשלתיים, דרך רשויות המס. ייתכן כי היבט זה השפיע על רגשותיהם של המשיבים בנושא, ועקב כך גם על תוצאות המחקר.

לסיכום, השפעת תחושת השייכות למדינה על מוסר המס נמצאה חזקה במיוחד בקרב קבוצת הגיל 20-30. המשמעות היא כי ייתכן שהדור החרדי הצעיר עובר תהליך של שינוי זהותי, והוא מגיב באופן משמעותי למסרים אזרחיים ולחוויות של קשר עם מוסדות המדינה. תוכניות המיועדות לצעירים, מסלולי תמיכה לעוסקים עצמאים בתחילת דרכם, חשיפה למערכות המדינה ומסגרות המציעות דרגות שונות של השתלבות המותאמת לצורכיהם ולאמונתם של החרדים – עשויים להעצים דפוס זה, שכבר ניכר בשטח. כיוון שנמצא כי מוסר המס קשור בראש ובראשונה לתפיסות אזרחיות, עולה צורך חיוני בחינוך בהטמעת רכיבים של חינוך אזרחי מותאם, לצד צעדים אלה.

ביבליוגרפיה

- אזנקוט, מ' (2021). ניתוח הכנסות המדינה בהצעת התקציב לשנים 2021-2022. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- בראון, ב' (2017). מדריך לחברה החרדית. המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- בראון, ב' (2021). חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית. מרכז גולדה ומכון גיבסון לחברה משותפת.
- גאדו, ת' (2023). שני זרמיה של החרדיות המודרנית: סקירת המחקר, קטגוריזציה ומשמעויות לעתיד. לשם שינוי, 3, 69-89.
- זיכרמן, ח' (2017). משפט אחד יהיה לכם: העימות המשולש של החברה החרדית עם מערכת המשפט הישראלית. משפט, חברה ותרבות, א, 37-68.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חמו, ג' ואידיסיס, י' (2017). פדופילים במגזר החרדי בישראל: תהליכי חשיבה לגבי מעשיהם. כתב עת להתעללות מינית, 407-427.
- כהנר, ל' (2020). החברה החרדית על הציר שבין שמרנות למודרניות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- כהנר, ל' ומלאך, ג' (2021). שנתון החברה החרדית בישראל 2021. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, ג', כהנר, ל' ובכר, י' (2022). שנתון החברה החרדית בישראל 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- מלאך, ג' וכהנר, ל' (2024). שנתון החברה החרדית בישראל 2022. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- פורת, ב' (2022). הזכות לחיים בכבוד בראי המשפט העברי: מעמדה החוקתי. משפטים, נא, 383-486.
- קסיר (קלינר), נ' וצחור-שי, א' (2016). מתן תרומות כספיות בחברה החרדית. המכון החרדי למחקרי מדיניות.
- רביצקי, א' (1993). הקץ המגולה ומדינת היהודים. עם עובד.
- רגב, א' ומילצקי, י' (2024). דוח מצב החברה החרדית. המכון לאסטרטגיה ומדיניות חרדית.
- שטרן, י', נחומי, י', מלאך, ג' ומלחי, א' (2022). יהודית, חרדית ודמוקרטיה: מדינת ישראל והדמוקרטיה בעינים חרדיות. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- שמועניר, ל', כהן, ז', רפפורק-אפלד, א' (2021). משבר קורונה או משבר אמון? תרומתו של אירוע הקורונה לספקנות בחברה החרדית כלפי הממסד החילוני והמנהיגות הרבנית. סוציולוגיה ישראלית, 2, 40-47.
- שמריהו-ישורון, י' ושטרן, ש' (2021). נקודת מפנה? השפעת משבר הקורונה על תפיסות ערכיות בחברה החרדית. סוציולוגיה ישראלית, כא (2), 48-54.
- Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1, 323-338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)
- Alm, J. (2012). Measuring, explaining, and controlling tax evasion: Lessons from theory, experiments, and field studies. *International Tax and Public Finance*, 19(1), 54-77. <https://doi.org/10.1007/s10797-011-9171-2>
- Alm, J. (2019). What motivates tax compliance? *Journal of Economic Surveys*, 33(2), 353-388. <https://doi.org/10.1111/joes.12272>
- Anderson, G. M., & Tollison, R. D. (1992). Morality and the economics of crime. *Southern Economic Journal*, 59(1), 16-25.

- Baker, D. (2000). *The third road: Modernization, globalization, and the future of social democracy*. University of Toronto Press.
- Ben Ami, I. (2022). Modern Haredim and contemporary Haredi society: Beyond the paradigm of liberalization. *Jewish Social studies*, 27(2), 183–205.
- Ben Ami, I. (2024). Ultra-Orthodox Judaism and the State of Israel: New perspectives. In D. N. Myers & N. Malovicki-Yaffe (Eds.), *New trends in the study of Haredi culture and society* (pp. 157–178). Purdue University Press.
- Benk, S., McGee, R. W., & Yuzbasi, B. (2015). How religions affect attitudes toward ethics of tax evasion? A comparative and demographic analysis. *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, 14(41), 202–223.
- Blidstein, G. J. (2002). *Law and its sources: The Jewish perspective*. University of Notre Dame Press.
- Bobek, D. D., Roberts, R., & Sweeney, J. (2007). The social norms of tax compliance: Evidence from Australia, Singapore, and the United States. *Journal of Business Ethics*, 74, 49–64. <https://doi.org/10.1007/s10551-006-9219-x>
- Batrancea, L. M., Nichita, A., De Agostini, R., Batista Narcizo, F., Forte, D., de Paiva Neves Mamede, S. & Budak, T. (2022). A self-employed taxpayer experimental study on trust, power, and tax compliance in eleven countries. *Financial Innovation*, 8, 96. <https://doi.org/10.1186/s40854-022-00404-y>
- Davis, J. S., Hecht, G., & Perkins, J. D. (2003). Social behaviors, enforcement, and tax compliance dynamics. *The Accounting Review*, 78(1), 39–69. <https://doi.org/10.2308/accr.2003.78.1.39>
- Devos, K. (2008). Tax evasion behaviour and demographic factors: An exploratory study in Australia. *Revenue Law Journal*, 18, 1–44.
- Erard, B., & Feinstein, J. S. (1994). Honesty and evasion in the tax compliance game. *The RAND Journal of Economics*, 25(1), 1–19. <https://doi.org/10.2307/2555850>
- Feld, L.P. & Frey, B.S. (2007). Tax compliance as the result of a psychological tax contract: the role of incentives and responsive regulation. *Law & Policy*, 29, 102–120. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.2007.00248.x>
- Fonseca, F. J. (2024). Tax morale: A global scoping review from the cultural approach to economics. *International Review of Economics*, 71(2), 343–365 <https://doi.org/10.1007/s12232-024-00446-x>
- Frey, B. S. (1994). How intrinsic motivation is crowded out and in. *Rationality and Society*, 6(3), 334–352. <https://doi.org/10.1177/1043463194006003004>
- Frey, B. S. (1997). *Not just for the money: An economic theory of personal motivation*. Edward Elgar Publishing.
- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 35(1), 136–159. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2006.10.006>
- Gemara, N., Nadan, Y., & Roer-Strier, D. (2021). Social workers' constructions of child risk and protection in the Ultra-Orthodox Jewish community. *Journal of Social Work*, 21(6), 1469–1488. <https://doi.org/10.1177/1468017320956966>
- Gupta, R., & Ziramba, E. (2009). Tax evasion and financial repression: A reconsideration using endogenous growth models. *Journal of Economic Studies*, 36(6), 660–674. <https://doi.org/10.1108/01443580911001788>

- Güzel, S. A., Özer, G., & Özcan, M. (2019). The effect of the variables of tax justice perception and trust in government on tax compliance: The case of Turkey. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 78, 80–86. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2018.12.006>
- Heinemann, F. (2011). Economic crisis and tax morale. *European Journal of Law and Economics*, 32(1), 31–48. <https://doi.org/10.1007/s10657-010-9165-z>
- Hien, J. (2020). Culture and tax avoidance: The case of Italy. *Critical Policy Studies*, 14(4), 488–507. <https://doi.org/10.1080/19460171.2020.1802318>
- Hofmann, E., Hoelzl, E., & Kirchler, E. (2008). Preconditions of voluntary tax compliance: Knowledge and evaluation of taxation, norms, fairness, and motivation to cooperate. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 216(4), 209–217. <https://doi.org/10.1027/0044-3409.216.4.209>
- Hur, A. (2020). Citizen duty and the ethical power of communities: Mixed method evidence from East Asia. *British Journal of Political Science*, 50(3), 1047–1065. <https://doi.org/10.1017/S0007123418000066>
- Kalagy, T., & Braun-Lewensohn, O. (2019). Agency of preservation or change: Ultra-Orthodox educated women in the field of employment. *Community, Work & Family*, 22(2), 229–250. <https://doi.org/10.1080/13668803.2018.1428175>
- Kate, F. T., Klasing, M. J., & Milonis, P. (2023). Societal diversity, group identities and their implications for tax morale. *Journal of Comparative Economics*. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2023.04.005>
- Katzir, S., & Perry-Hazan, L. (2019). Legitimizing public schooling and innovative education policies in strict religious communities: the story of the new Haredi public education stream in Israel. *Journal of Education Policy*, 34(2), 215–241. <https://doi.org/10.1080/02680939.2018.1438671>
- Katzir, S., & Perry-Hazan, L. (2024). Promoting politically contested change by invisible education policies: the case of ultra-Orthodox public schools in Israel. *Oxford Review of Education*, 50(5), 658–675. <https://doi.org/10.1080/03054985.2023.2274022>
- Kirchgässner, G. (2011). Is tax evasion a delict for the taxpayer? The religious and political context. *Journal of Economic Psychology*, 32(4), 503–515.
- Kirchler, E. (2007). *The economic psychology of tax behaviour*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511628238>
- Konrad, K. A., & Qari, S. (2012). The last refuge of a scoundrel? Patriotism and tax compliance. *Economica*, 79(315), 516–533. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0335.2011.00900.x>
- Laffont, J. J. (1975). Macroeconomic constraints, economic efficiency and ethics: An introduction to Kantian economics. *Economica*, 42(168), 430–437. <https://doi.org/10.2307/2553800>
- Lewis, A. (1982). The social psychology of taxation. *British Journal of Social Psychology*, 21(2), 151–158. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1982.tb00523.x>
- Lifshitz, Y. Y. (2004). Foundations of a Jewish economic theory. *Azure*, 18, 34–66.
- Luttmer, E. F., & Singhal, M. (2014). Tax Morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28(4), 149–168. <https://doi.org/10.1257/jep.28.4.149>

- Malovicki-Yaffe, N. (2020). Capabilities and universalism – An empirical examination: The case of the ultra-orthodox community. *Journal of Human Development and Capabilities*, 21(1), 84–98. <https://doi.org/10.1080/19452829.2019.1705259>
- Malovicki-Yaffe, N., Itzhaki-Braun, Y., & Shahar-Rosenblum, S. (2023). Enlisting in the army in the Jewish Ultraorthodox community and the consequences for wellbeing. *Frontiers in Psychology*, 14, Article 1132624. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1132624>
- Malovicki-Yaffe, N., Solak, N., Halperin, E., & Saguy, T. (2018). "Poor is pious": Distinctiveness threat increases glorification of poverty among the poor. *European Journal of Social Psychology*, 48(4), 460–471. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2342>
- McGee, R. W. (2012). Gender and the ethics of tax evasion: An empirical study of 82 countries. In R. W. McGee (Ed.), *The ethics of tax evasion* (pp. 415–439). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-1287-8_26
- McGee, R. W., & Tyler, M. (2006). Tax evasion and ethics: A demographic study of 33 countries. *SSRN*, <https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.940505>
- Mendoza Aviña, M., Blais, A., Arel-Bundock, V., De La Feria, R., & Harell, A. (2023). Outgroup bias and the unacceptability of tax fraud. *Political Studies Review*, 22(1), 223–231. <https://doi.org/10.1177/14789299231162017>
- Miller, D. T., & Prentice, D. A. (1996). The construction of social norms and standards. In E. T. Higgins & A. W. Kruglanski (Eds.), *Social psychology: Handbook of basic principles* (pp. 799–829). Guilford Press.
- Mohdali, R., & Pope, J. (2010). The role of religiosity in tax morale and tax compliance. *Australian Tax Forum*, 25(4), 565–596.
- Nathanson, S. (1989). *Patriotism, morality, and peace*. Rowman & Littlefield.
- Nordblom, K., & Žamac, J. (2012). Endogenous norm formation over the life cycle – the case of tax morale. *Economic Analysis & Policy*, 42(2), 153–170. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(12\)50017-2](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(12)50017-2)
- Polinsky, A. M., & Shavell, S. (2000). The economic theory of public enforcement of law. *Journal of Economic Literature*, 38(1), 45–76. <https://doi.org/10.1257/jel.38.1.45>
- Randlane, K. (2016). Tax compliance as a system: Mapping the field. *International Journal of Public Administration*, 39(7), 515–525. <https://doi.org/10.1080/01900692.2015.1028636>
- Rattner, A., Yagil, D., & Pedahzur, A. (2001). Not bound by the law: Legal disobedience among Israeli Arabs. *British Journal of Criminology*, 41(2), 313–327. <https://doi.org/10.1002/bsl.435>
- Richardson, G. (2006). Determinants of tax evasion: A cross-country investigation. *Journal of International Accounting, Auditing and Taxation*, 15(2), 150–169. <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2006.08.005>
- Richardson, M., & Sawyer, A. J. (2001). A taxonomy of the tax compliance literature: Further findings, problems and prospects. *Australian Tax Forum*, 16(2), 137–284.
- Shochetman, E. (1990). Israeli law and jewish law – interaction and independence: A commentary. *Israel Law Review*, 24(3-4), 525–536. <https://doi.org/10.1017/S0021223700010050>

- Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 25–48. <https://doi.org/10.1257/jep.21.1.25>
- Smith, I., Sawkins, J. W., & Seaman, P. T. (1998). The economics of religious participation: A cross-country study. *Kyklos*, 51(1), 25–44. <https://doi.org/10.1111/1467-6435.00036>
- Srinivasan, T. N. (1973). Tax evasion: A model. *Journal of Public Economics*, 2(4), 339–346. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(73\)90024-8](https://doi.org/10.1016/0047-2727(73)90024-8)
- Sugden, R. (1984). Reciprocity: The supply of public goods through voluntary contributions. *The Economic Journal*, 94(376), 772–787. <https://doi.org/10.2307/2232294>
- Sutrisno, T., & Dularif, M. (2020). National culture as a moderator between social norms, religiosity, and tax evasion: Meta-analysis study. *Cogent Business & Management*, 7(1), 1–19. <https://doi.org/10.1080/23311975.2020.1772618>
- Torgler, B. (2006). The importance of faith: Tax morale and religiosity. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 61(1), 81–109. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2004.10.007>
- Torgler, B. (2011). *Tax morale and compliance: Review of evidence and case studies for Europe*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5922.
- Torgler, B., & Schneider, F. (2007). What shapes attitudes toward paying taxes? Evidence from multicultural European countries. *Social Science Quarterly*, 88(2), 443–470. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6237.2007.00466.x>
- Wahl, I., Kastlunger, B., & Kirchler, E. (2010). Trust in authorities and power to enforce tax compliance: An empirical analysis of the "Slippery Slope Framework". *Law & Policy*, 32(4), 383–406. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.2010.00327.x>
- Welch, M. R., Xu, Y., Bjarnason, T., Petee, T., O'Donnell, P., & Magro, P. (2005). "But everybody does it...": The effects of perceptions, morale pressures, and informal sanctions on tax cheating. *Sociological Spectrum*, 25(1), 21–52. <https://doi.org/10.1080/027321790500103>
- Worthington, E. L., Jr., Wade, G., Hight, T. L., Ripley, J. S., McCullough, M. E., Berry, J. W., Schmitt, M. M., Berry, J. T., Bursley, K. H., & O'Connor, L. (2003). The Religious Commitment Inventory-10: Development, refinement, and validation of a brief scale for research and counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 50(1), 84–96. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.50.1.84>
- Xin Li, S. (2010). Social identities, ethnic diversity, and tax morale. *Public Finance Review*, 38(2), 146–177. <https://doi.org/10.1177/1091142110369239>

נספח 1: השאלון וההתפלגות הסטטיסטית התיאורית

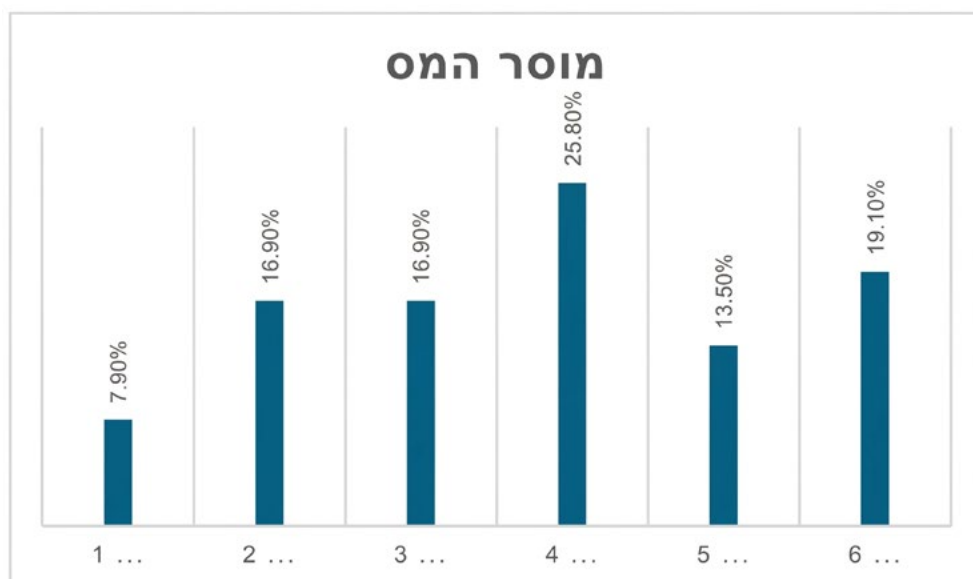
שאלה	היפותזה	משתנה	שם משתנה	סוג משתנה	סולם
באיזו מידה הינך מסכים עם ההיגדים הבאים: (1 – מתנגד בתוקף, 6 – מסכים ביותר) אני מרגיש/ה חובה אזרחית ומוסרית להשתתף בנטל המס המוטל על תושבי מדינת ישראל	--	Tax Morale	מוסר מס	numeric	1 מתנגד מאוד 6 מסכים ביותר
בציבור החרדי ישנן רמות שונות של הקפדה במצוות שנע בין מאוד מחמירים (לא מטלטלים בשבת, משתמשים בגנרטור וכו') לבין מאוד מקלים (לדג' אוכלים הכשר רבנות וכו') ציין/י כיצד את/ה ממקם את עצמך?	H1	Strictness	הקפדה הלכתית	numeric	1 מחמיר מאוד 7 מקל מאוד
הציבור החרדי נע על ציר שבין חרדי מאוד סגור אדוק וקיצוני (ללא אינטרנט כלל, ללא עיתונים חוץ מיתד פלס והמודיע, וכד') לבין חרדים מאוד מודרניים (אינטרנט ללא סינון, קוראים עיתונות לא חרדית) ציין/י כיצד את/ה ממקם את עצמך?	H2	Modernity	מודרניות	numeric	1 חרדי מאוד סגור 7 חרדי מאוד מודרני
באיזו מידה הינך מסכים עם ההיגדים הבאים: (1 – מתנגד בתוקף, 6 – מסכים ביותר) אני מרגיש/ה שייכות למדינת ישראל	H3	Belonging	שייכות למדינה	numeric	1 מתנגד מאוד 6 מסכים ביותר

שאלה	היפותזה	משתנה	שם משתנה	סוג משתנה	סולם
באיזו מידה הינך מסכים עם ההיגדים הבאים: (1 – מתנגד בתוקף, 6 – מסכים ביותר) אני מרגיש/ה שהשירותים שאני מקבל/ת מהמדינה זהים לשירותים שמקבל אזרח לא חרדי	H4	Equality	שוויון	numeric	1 מתנגד מאוד 6 מסכים ביותר
במידה וביקורת מס הכנסה שתיערך בעסקי תעלה ממצאים של אי דיווח, ההיגדים להלן ישקפו את הרגשתי – אני ארגיש בושה ואשמה מול הקהילה והילדים שלי	H5	Shame	בושה	numeric	1 לא מזדהה 6 מזדהה במידה רבה
אנא צייני/ על הסקאלה הבאה את המידה בה הינך 3 עם המשפט הבא: אני מרגיש כי יש קשר בין תשלומי המיסים המשולמים על ידי לתקציבים בתקציביה השוטפים של המדינה כגון, תשתיות של כבישים ותאורת רחובות, בלילה, קופות חולים, מערכת החינוך ועוד.	--	tax Returns	מטרת כספי המס	categorical	1 לא מזדהה בכלל (No) 2 מזדהה מעט (Low) 3 מזדהה (Yes) 4 מזדהה מאוד (High)
אנא צייני/ על הסקאלה הבאה את המידה בה הינך 3 עם המשפט הבא: אני רואה את העובדה כי תשלומי המיסים שאני משלם/ת נותנים לי רשת בטחון סוציאלית	--	Tax_social	רשת בטחון סוציאלית	numeric	1 לא מזדהה בכלל (No) 2 מזדהה מעט (Low) 3 מזדהה (Yes) 4 מזדהה מאוד (High)
נסה להעריך את הכנסתך הנוכחית כיום בהשוואה לתושבי האזור בו הינך מתגורר.ת כעת:	--	Income	רמת הכנסה	categorical	1 הרבה מעל הממוצע 2 מעט מעל הממוצע 3 ממוצע 4 מתחת לממוצע 5 הרבה מתחת לממוצע

נספח 2: סטטיסטיקה תיאורית של משתני המחקר

Variable	N	Mean	Std. Dev.	Min	Pctl. 25	Pctl. 75	Max
Strictness	89	3.472	1.567	1	2	4	7
Modernity	89	4.18	1.703	1	3	6	7
Belonging	89	3.865	1.554	1	3	5	6
Equality	89	2.416	1.429	1	1	3	6
Shame	89	2.82	1.91	1	1	4	6
Tax Returns	89						
... No	24	27%					
... Low	33	37.1%					
... Yes	20	22.5%					
... High	12	13.5%					
Social Safety	89						
... No	36	40.4%					
... Low	32	36%					
... Yes	21	23.6%					
Income Level	89	2.292	0.869	1	2	3	5
Gender	89						
... Female	38	42.7%					
... Male	51	57.3%					
Age	89	36.315	8.302	20	31	41	67

נספח 3: סטטיסטיקה תיאורית של המשתנה התלוי

Variable	N	Mean	Std. Dev.	Min	Pctl. 25	Pctl. 75	Max
Tax Morale	89						
... 1	7	7.9%					
... 2	15	16.9%					
... 3	15	16.9%					
... 4	23	25.8%					
... 5	12	13.5%					
... 6	17	19.1%					
Tax Morale (Numeric)	89	3.775	1.558	1	3	5	6
Tax Morale A (1:4:1)	89						
... 1	7	7.9%					
... 2	65	73%					
... 3	17	19.1%					
Tax Morale B (2:2:2)	89						
... 1	22	24.7%					
... 2	38	42.7%					
... 3	29	32.6%					

המשתנה "Tax Morale" הוא משתנה קטגוריאלי סודר הנע בין 1 (מוסר מס נמוך) ל-6 (מוסר מס גבוה). סיווג זה מאפשר לנו ללכוד את דרגות מוסר המס בקרב המשיבים. זהו המשתנה התלוי ברגרסיה הלוגיסטית (POLR).

המשתנה "Tax Morale (Numeric)" הינו משתנה נומרי רציף המשקף את משתנה מוסר המס הקטגוריאל. זהו המשתנה התלוי ברגרסיית ה-OLS.

המשתנה "Tax Morale A (1:4:1)" מבוסס על המשתנה "Tax Morale", אבל נותן משקל שונה לרמות המוסר. הקטגוריות החדשות כוללות את קטגוריות הקצה וקטגוריה אחת מרכזית שמבוססת על איחוד של קטגוריות 2-5. החלוקה בוצעה לפי סכמה של 1:4:1. משתנה זה מאפשר בחינת מאפיינים של משיבים בעלי רמות מוסר מס מתונות בהשוואה לרמות מס בקצה הרצף. השימוש במשתנה נעשה לצרכי בדיקת יתירות.

המשתנה "Tax Morale B (2:2:2)" משתמש בסכמת קטגוריות של 2:2:2, ולמעשה מחלק את קבוצות מוסר המס לשלוש קטגוריות עיקריות: מוסר מס נמוך, בינוני וגבוה. סיווג זה מאפשר הבחנה ברורה בין שלוש הקבוצות הללו, ושימש אותנו בבדיקת היתירות.

נספח 4: VIF (Multi-Collinearity)

1.4 VIF (Multi-Collinearity) Test

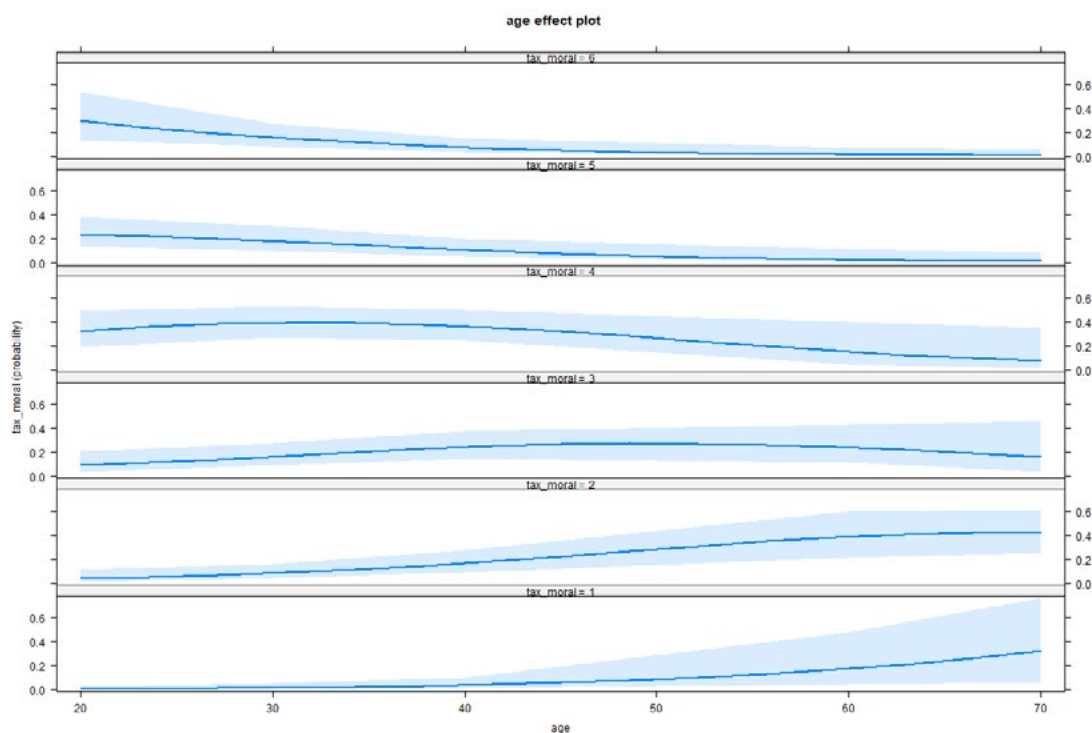
The below VIF test table indicates multi-collinearity between strictness and modernity.

	Tolerance	VIF
Strictness	0.4764209	2.098984
Modernity	0.4537799	2.203712
Belonging	0.7058125	1.416807
Equality	0.6986407	1.431351
Shame	0.7623437	1.311744
Income Level	0.9070995	1.102415
Gender	0.7658881	1.305674
Age	0.7368866	1.357061

Tolerance: Percent of variance in the predictor that cannot be accounted for by other predictors

נספח 5 : מאפייני הקשר בין שייכות למוסר מס

האיור מטה, מתאר את מאפייני הקשר של שייכות (belonging), עם מוסר המס בכל אחת מהרמות השונות של מוסר המס. באיור שישה תרשימים, שכל אחד מהם מייצג רמה שונה של מוסר מס, הנע על רצף בין 1-6 (1 = מוסר מס נמוך, 6 = מוסר מס גבוה). התרשים התחתון ביותר מתאר את מאפייני הקשר בין שייכות למוסר מס ברמת מוסר המס הנמוכה ביותר (1), ואילו התרשים העליון מתאר את מאפייניו של קשר זה ברמת מוסר המס הגבוהה ביותר (6). הציר האופקי (ציר ה-X) מציג את התפלגות תחושת השייכות למדינה בסולם של 1-6, והציר האנכי (מצד ימין ושמאל לסירוגין) מראה את ההסתברות לרמת מוסר המס המתוארת. בשני הגרפים התחתונים ניתן לראות כי ההסתברות לרמה נמוכה של מוסר מס יורדת ככל שתחושת השייכות למדינה עולה, ומתוך שני הגרפים העליונים ניתן לראות את התופעה המשלימה - ההסתברות לרמה גבוהה של מוסר מס עולה ככל שתחושת השייכות למדינה עולה.

נספח 6: תוצאות רגרסיה לקידוד שונה של משתנה מוסר המס

על מנת לאמת את חוסנם של הממצאים ולהעריך את רגישות התוצאות לשונות בקידוד המשתנים, נערכו ניתוחים נוספים עם קידודים חלופיים של המשתנה התלוי. באופן ספציפי, נבדקה שיטת קידוד של המשתנה התלוי לפי חלוקה לקטגוריות של 1:4:1 כדי ליצור שוליים צרים יותר ומרכז רחב יותר. כמו כן נבדק גם קידוד 2:2:2 לפי חלוקה לקטגוריות שאיחדה כל שתי קטגוריות מקוריות של מוסר מס לקבוצה אחת. בדיקות היתירות אישרו את היציבות של הממצאים. תחושת השייכות נותרה בעלת הקשר המהותי ביותר למוסר המס בכל המודלים, וגם נמצאה עבודה מובהקות סטטיסטית בכל המודלים.

	1:4:1 Coding	1:4:1 Coding	2:2:2 Coding	2:2:2 Coding
	(1)	(2)	(3)	(4)
Modernity	0.771 (0.205)		0.964 (0.149)	
Strictness		0.857 (0.201)		0.787 (0.171)
Belonging	3.040*** (0.289)	2.877*** (0.282)	2.118*** (0.191)	2.227*** (0.194)
Equality	1.122 (0.243)	1.085 (0.238)	1.352 (0.205)	1.385 (0.204)
Shame	1.439 (0.189)	1.464* (0.188)	1.219 (0.142)	1.222 (0.142)
Tax Returns [Low]	2.543 (0.746)	2.904 (0.755)	1.765 (0.564)	2.077 (0.584)
Tax Returns [Yes]	1.434 (0.855)	1.345 (0.858)	1.178 (0.666)	1.424 (0.676)
Tax Returns [High]	4.143 (1.054)	3.922 (1.021)	0.984 (0.833)	1.067 (0.835)
Social Safety []	1.247 (0.691)	1.229 (0.698)	0.860 (0.545)	1.052 (0.564)
Social Safety []	0.525 (0.869)	0.512 (0.865)	1.401 (0.662)	1.691 (0.680)
Income Level	0.659 (0.355)	0.705 (0.346)	0.965 (0.269)	0.924 (0.270)
Gender []	1.426 (0.633)	1.493 (0.634)	1.311 (0.499)	1.534 (0.516)
Age	0.925 (0.040)	0.923* (0.041)	0.911** (0.034)	0.902** (0.035)
N	89	89	89	89

*p < .05; **p < .01; ***p < .001